
BISERKA CVJETIČANIN

POIMANJE VREMENA U AFRIČKOJ KNJIŽEVNOSTI

O afričkom shvaćanju vremena kao ključu za razumijevanje i interpretaciju afričkih religija i filozofije postoji veoma malo istraživačkih radova. Možemo slobodno reći da su djela Johna S. Mbitija (Kenija) i Alexisa Kagamea (Ruanda) pionirski pokušaji da se teorijski osvijetli pojam vremena u Africi, te ćemo ukratko iznijeti njihova istraživanja, a zatim, služeći se tim istraživanjima kao bazom, analizirati poimanje vremena u afričkoj književnosti.

Prema Kagameu, osnovne četiri kategorije crnačko-afričke misli (Kagame se ograničava na bantu misao, ali izričito naglašava da se taj kategorijalni sustav može primijeniti i na zapadnu Afriku) su sljedeće: I Muntu — ljudsko biće (pl. Bantu); II Kintu — stvar (pl. Bintu); III Hantu — vrijeme i prostor; IV Kuntu — modalitet, način.

Sve što jest, može se uvrstiti u jednu od ovih kategorija. Izvan njih postoji samo nezamislivo. Sve što jest, ima snagu: čovjek (kategorija Muntu), kamen (kategorija Kintu), jučer (kategorija Hantu), smijeh (kategorija Kuntu) su snage i kao takve međusobno srodne. Srodnost između tih snaga izražena je semantički zajedničkom osnovicom Ntu. Ntu je sam bitak, univerzalna snaga koja se nikad ne pojavljuje izvan svojih konkretnih određenja, Muntu, Kintu, Hantu i Kuntu.

Budući da nas u ovoj analizi posebno zanima poimanje vremena, koncentrirat ćemo se na kategoriju Hantu, koja involvira vrijeme i prostor. Na nivou svakodnevnog života jasno se razlikuju u afričkoj kulturi vrijeme i prostor, ali na izvjesnom nivou misli — Kagame kaže na nivou duboke misli, tj. filozofskog sistema — dva pojma spajaju se u jednu kategoriju, Hantu.

U tradicionalnoj afričkoj kulturi i životu vrijeme je bezbojno, bezlično, neodređeno, sve dok se ne pojavi konkretan događaj da ga označi, obilježi. Čim događaj izbije, vrijeme je njime označeno, odnosno, kako navodi Kagame, vrijeme je izvučeno iz anonimnosti, individualizira se i postaje vrijeme tog događaja. Ne postoji, naglašava Kagame, u strukturi bantu jezika imenica koja bi označila vrijeme kao u evropskim jezicima, tj. vrijeme kao takvo. Dok je grčka filozofija proizvela ideju apstraktnog vremena, odnosno definirala vrijeme kao „broj (mjeru) kretanja prema onome što je bilo ranije i što će biti kasnije” (Aristotel), u afričkoj misli radi se o vremenu ovoga ili onoga, o vremenu povoljnom za ovo ili ono. Tako označeno vrijeme može biti kratko ili dugo, zavisno o događaju koji ga individualizira. Vrijeme je uvijek konkretno i vezano za određena konkretna zbivanja. Pojmovi napada, ekspedicije i sl. sinonimi su za vrijeme, jer su uvedeni u formulu: „Kada je taj i taj... započeo osvajanje...” Sa završetkom događaja koji je označavao vrijeme, nastaju prazni momenti, nestaje pojam vremena. Ako se nekom Bantuu predbacuje da *gubi vrijeme*, on će odgovoriti: „Ja gubim vrijeme? Ta ja sam upravo završio svoj posao!” Naime, budući da je događaj završen, nestaje i njegovo vrijeme, jer više nema ništa da označi. Zato će Bantu reći: „Moj je posao završen, dakle ne gubim vrijeme.”

Prema tome, za Afrikance u njihovom tradicionalnom životu, vrijeme se sastoji od događaja koji su se zbili, koji se zbivaju i koji će se upravo zbiti. Ono što se nije dogodilo i što nema vjerovatnost najskorijeg događanja, ulazi u „ne-vrijeme”.

U zapadnom ili industrijskom svijetu, vrijeme je roba koja mora biti upotrebljena, plaćena ili kupljena. Vrijeme je novac, a ljudi ga imaju sve manje. U tradicionalnom afričkom životu vrijeme mora biti stvoreno ili proizvedeno. Čovjek nije rob vremena — on „čini” onoliko vremena koliko želi. Za njega vrijeme nije vrijednost po sebi, jer ne postoji dok čovjek ne djeluje.

TRI FAZE VREMENA: POIMANJE
PROŠLOSTI, SADAŠNJOSTI I BUDUĆNOSTI

S obzirom da vrijeme obuhvaća samo ono što je sigurno da se događalo ili događa, ono je, u tradicionalnim shvaćanjima, dvodimenzionalni fenomen, s prošlosti i sadašnjosti, a bez budućnosti. Linearno poimanje vremena u evropskoj misli s neograničenom prošlosti, sadašnjosti i neograničenom budućnosti, praktički je strano afričkom mišljenju. Budućnost je odsutna, kaže Mbiti, jer događaji u njoj nisu se zbili, nisu se ostvarili i ne mogu, prema tome, činiti vrijeme. Ako je ipak sigurno da će se budući događaji zbiti ili ako se integriraju u ritam prirodnih fenomena, tada oni u najboljem slučaju čine jedino *potencijalno* vrijeme, a ne *aktualno*, stvarno vrijeme. Ono što se sada događa, nesumnjivo otkriva budućnost, ali jednom kad se događaj počne zbivati, on nije više u budućnosti, već u sadašnjosti i prošlosti. Stvarno ili aktualno vrijeme je, znači, ono što je sadašnje i što je prošlo. Ono se kreće „natrag”, a ne „naprijed”; ljudi se duhom usredotočuju ne na buduća zbivanja, nego prvenstveno na ono što se dogodilo.

Prošlost i sadašnjost apsorbiraju budućnost.

Vrijeme mora biti iskustveno proživljeno da bi se moglo osmisliti ili postati stvarno. Pojedinaac doživljava vrijeme djelimice svojim vlastitim individualnim životom, a djelimice kroz društvo koje dosiže unatrag do mnogih generacija prije njegova rođenja. Budući da ono što je u budućnosti nije iskustveno proživljeno, nema smisla; ono ne može činiti dio vremena i ljudi ne znaju kako da misle o njemu.

Vrijeme se ne odvija linearno od prošlosti do budućnosti kao u evropskoj misli, već ciklički: ono što je bilo, vraća se u određenim intervalima. Cikličko poimanje vremena u velikoj je mjeri vezano uz činjenicu da čovjek zavisi o prirodi i da su njegova svijest i ritam života podložni cikličkim izmjenama godišnjih doba. Svijest čovjeka nije, dakle, orijentirana prema percepciji promjena: ona teži da staro nađe u novom. Upravo zbog toga u afričkom sistemu misli ne postoji pojam povijesti koja se kreće „naprijed” prema budućnosti. Afrički narodi, naglašava Mbiti, nemaju „vjeru u napredak”, u ideju da se razvoj ljudskih djelatnosti i dostignuća kreće od nižeg prema višem stupnju. Gravitaciono središte ljudskog mišljenja i aktivnosti je prošlost. Bez nje, sadašnjost, vrijeme sadašnje generacije, ne bi postojalo. Budući da je prošlost osnova sadašnjosti i da se zahvaljujući prošlosti sadašnjost može razumjeti, ljudi gledaju prema prošlosti i u njoj nalaze objašnjenje o stvaranju svijeta, razvoju jezika, običajima, političkim i ekonomskim institucijama. Prethi-

storijom i historijom dominira mit. Postoje mnogi mitovi širom afričkog kontinenta koji govore o postanku svijeta, prvog čovjeka, porijeklu plemena itd. Međutim, tamo gdje je mitsko razdoblje suprotstavljeno historijskom, trajanje mitskog perioda svedeno je na jedan momenat, i svaka kronologija postaje nemoguća. Zato npr. događaji iz mitskog doba plemena Kuba — njihov boravak na oceanu i njihovi kasniji ratovi — uporedo egzistiraju: tradicija ne daje događaje u njihovu slijedu.

Afrički narodi očekuju da ljudska povijest stalno traje u istom prostoru i vremenu, i ne postoji ništa što bi sugeriralo kraj: dani, mjeseci, godišnja doba, godine, ponavljaju se i nemaju kraj kao što nemaju kraj ni rođenja, ženidbe, smrt. Međutim, uprkos odsustvu ideje o kretanju „naprijed”, Kagame uvodi pojam „spiralnog” vremena. Naime, premda je vrijeme cikličko (ciklus dana i noći, mjeseci i godina, što je potencirano cikličkim ceremonijama inicijacije i drugih obreda), ipak ovi fenomeni koegzistiraju s općim uvjerenjem o ireverzibilnosti označenog, obilježenog vremena: ono što ulazi u „prošlo” vrijeme ne može se više nikad predstaviti. Ta nepovratnost vremena služi kao središnja os oko koje se okreću ciklusi, u obliku *spirale* koja daje utisak otvorenog ciklusa. Svako razdoblje, godina ili generacija spremna za inicijaciju, dolaze na istu vertikalu, ali na jednom višem nivou.

CIKLIČKI OBLICI VREMENA

U afričkom tradicionalnom društvu ne postoji numerički kalendar. Umjesto numeričkog, postoji kalendar koji Mbiti naziva *kalendar fenomena*, u kojem se događaji ili prirodni fenomeni manifestiraju u određenim momentima i reguliraju ljudsku djelatnost. Kretanje vremena je cikličko, a dan, mjesec i godina prepoznaju se prema specifičnim događajima koji im daju značenje.

Dan je usko vezan uz sunce. Pojam „sata” izražava se prema kretanju sunca, npr. izlasku i zalasku sunca. Sasvim je svejedno da li sunce izlazi u 5 ili u 7 sati: kada jedna osoba kaže drugoj da će je susresti na izlasku sunca, nije važno da li će sastanak biti u 5 ili u 7 sati. Važno je da do susreta, tj. događaja, dođe i tada vrijeme ima puno značenje. Mbiti iznosi primjer plemena Ankore u Ugandi. To je narod stočara i njihov je dan određen prema poslu oko stada (npr. ono što je šest ujutro za Evropljane, vrijeme je mužnje krava za Ankore). Prema tome zajednički „sat” je sunce. Sati su označeni događajima, odnosno kretanjem sunca prema kojem se radovi svakodnevno obavljaju. Na taj način

dolazi do izražaja princip označavanja vremena putem događaja.

Prema mjesečevim promjenama označava se *mjesec*: npr. puni mjesec označava sredinu mjeseca. Mjeseci su nazvani prema najvažnijim događajima ili klimatskim uvjetima. Tako postoji vrući mjesec, mjesec prvih kiša, mjesec lova itd. Svejedno je da li npr. mjesec lova ima 25 ili 35 dana: događaj lova je najznačajniji.

I godina se sastoji od događaja. U poljoprivrednoj zajednici sezonske aktivnosti čine poljoprivrednu godinu. Tako npr. u ekvatorskom pojasu postoje dva kišna i dva sušna doba, a ta četiri razdoblja čine godinu. Kišno razdoblje je doba poljoprivrednih radova, sađenja, pljevljenja, uzgoja; suho razdoblje je doba žetve i pripreme za slijedeću sadnju. Ponekad godina može imati 350 dana, a ponekad 390. Svaka godina dolazi i odlazi, dodajući vremenu dimenziju prošlosti.

PRISUTNOST PREDAKA U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU AFRIKANACA

Naglasili smo da za Afrikanca prošlost ima najveći značaj. Ona predstavlja sveukupnost aktivnosti kojima su preci označili svoje vrijeme i koje su prenijeli svojim potomcima. Događaji koji su izbili u prošlosti, ostaju u stanju aktualnosti iz jedne generacije u drugu, utičući i određujući stav svake slijedeće generacije. Doduše, prošlost *jest* označena kao nešto što je završeno, odnosno kada jedan događaj završava, on ulazi u prošlost. Međutim, malo je događaja koji ulaze u prošlost, a da nisu proizveli nove cjeline koje ih produžavaju u drugim oblicima. Prošlost ne prestaje da traje i upravo se na tome zasniva kult predaka. Preci su u uskoj vezi s potomcima koji su uvjereni da ne bi mogli postojati u sadašnjosti bez njihove zaštite. Oni se moraju okrenuti precima, znači prošlosti.

Zato se u afričkoj kulturi vjeruje u zajednicu mrtvih i živih. „Mrtvi nisu mrtvi“, kažu stihovi jedne pjesme. Mrtvi imaju velik uticaj na svakodnevni život plemena i njegovih članova. Mrtvi zaštićuju one koji ih slave, čuvaju ih od nesreća i brane od neprijatelja. Osjeća se njihova kontinuirana prisutnost, te engleski filozof Geoffrey Parrinder naglašava: „...postoji uvjerenost da mrtvi bdiju nad kućom, da su neposredno zainteresirani za sve poslove u porodici, da osiguravaju obilne žetve i plodnost...“ Mrtvi se miješaju u postojanje potomaka, da bi im osigurali uspjeh u pothvatima, branili ih i sačuvali od svih opasnosti, te osigurali nastavak roda. Ako živi zanemaruju da mrtvima odaju poštovanje (putem obreda), mrtvi imaju moć da svoje ne-

zadovoljstvo iskažu na mnogo načina (gubitak dobara, bolest, smrt). Uspjeh ili neuspjeh ne pripisuju se sposobnostima ili nesposobnostima pojedinaca. Opće je uvjerenje da nitko ne može uspjeti svojim prirodnim sredstvima: uspjeh se pripisuje zaštitničkom duhu predaka.

Ukratko, kod Afrikanaca onostrano postojanje je praktičko uvjerenje koje se odražava u svakodnevnom životu.

VRIJEME I KNJIŽEVNOST

Svijest o cikličkom vremenu teži da staro nađe u novom, a preci se rađaju u potomcima. U usmenoj poeziji pripadnik naroda Fang izrazit će takvo poimanje stihovima:

U tebi posljednji postaje prvi,
Prvi se vraća posljednjem.
I u skladnom zajedništvu,
Tvoj dašak koji ne umire sve ih spaja,
Tvoj ih dašak spaja i nikad ne umara.

On čini cjelinu koja ne nestaje
I djeca koja će doći, sine naše rase,
Bit će i tvoja djeca, o oče,
Kao što sam danas ja tvoje dijete.

Efirfira¹⁾ raste, raste uvijek.
Na čvornatom mu stablu grane se rađaju,
One se rađaju jedna za drugom,
One rastu, ali uvijek ostaju efirfira.

U tebi posljednji se vraća prvom,
Prvi se vraća posljednjem.

U tom svijetu cikličkog kretanja vremena, sam pojam promjene kao negacije permanentnosti, gubi svoju vrijednost. Bića dolaze i odlaze, prestaju da žive i vraćaju se u život. U kozmološkom sistemu Ibo naroda (kojeg ovdje posebno spominjemo, jer ćemo najviše primjera preuzeti iz klasika modernog afričkog romana, Chinue Achebea, koji je pripadnik Ibo naroda), postoji u čovjeku dio njega samoga, koji je podvrgnut cikličkim izmjenama, ali postoji i drugi dio, koji omogućava stalnost identiteta s arhetipom, vjernost originalnoj formi, uprkos raznim promjenama kojima ga podvrgava periodički pokret kozmičkih snaga. Prema tome, postoji dijalektički identitet: čovjek je on sam, ali i nešto drugo. A to drugo je mrtvo biće koje se vraća.

Achebeovi likovi u romanu *Sve se ruši*, Okonkwo i Obierika, razmišljaju o sličnosti Okonkwina sina s djedom:

¹⁾ Vrsta drveća.

„Suviše je djeda u njemu, pomisli Obierika, ali se suzdrži da to kaže. Ista misao prošla je i Okonkwinom glavom, ali on je naučio kako da se oslobodi tog duha.” — (str. 60).

Kada se, u Achebeovom romanu *Nemir*, nakon dugog odsustva sa studija iz Evrope vraća kući Obi Okonkwo, starci u njemu vide njegovog djeda: „On je unuk Ogbuefi Okonkwa koji se s jednom rukom suočio s bijelim čovjekom i poginuo u borbi... Pogledajte ga. U njemu se *Okonkwo vratio*. On je Okonkwo kpom-kwem, točan, savršen.” — (str. 53).

Ne vraćaju se samo preci, mrtvi ljudi, već i mrtva djeca. Događa se da dijete umire nakon rođenja, ponovno se vraća u majčinu utrobu, ponovo rađa i umire izazivajući najveće patnje majke. Tragedija Edogove porodice u Achebeovoj *Božjoj strijeli* je smrt prvog djeteta. Ali i drugo je tako slabo da svi misle da se to prvo mrtvo dijete vratilo i da opet neće živjeti: „Edogov duh patio je zbog djeteta. Neki su već govorili da to možda nije nitko drugi no prvo dijete.” — (str. 112). Na joruba jeziku se takvo dijete zove „abiku”, što znači „dijete rođeno da umre”, a na ibo „ogbanje”. Više modernih afričkih pjesnika posvetilo je stihove toj temi, npr. John Pepper Clark u pjesmi *Abiku*:

Dolaziš i odlaziš ovih nekoliko ljeta,
Ta ostani vani na drvetu baobab,
Slijedi kud želiš rođake duhove
Ako ti unutrašnjost kuće nije dovoljna.

Ne prekoračuj više prag
No uđi i ostani
Zauvijek...

Ta uđi, uđi i ostani
Jer tijelo joj je umorno,
Umorno, i mlijeko ukislo

Dok mnoga druga usta srce vesele.

Svijest o dvostrukoj ličnosti vezana je uz viziju postojanja prema kojoj čovjek nije nikad izolirana karika u svijetu, već elemenat cikličkog vremena, povratka u određenim intervalima onog što je bilo. Iste osobe putem metempsihoze idu od živih mrtvima i obratno. Tako postoji i jedna vrsta „šetanja” između zemlje živih i zemlje mrtvih koje su u „susjedstvu” kao u Achebeovom romanu *Sve se ruši*:

„Zemlja živih nije bila udaljena od područja predaka. Između njih je postojala stalna veza, posebno za festivala i kada bi umro neki starac, jer su starci vrlo bliski precima. Život čovjekov od rođenja do smrti bio je niz prijelaznih obreda koji su ga sve više približavali njegovim precima.” — (str. 111).

Cikličko kretanje vremena prisutno je u sva tri Achebeova romana. Njegovi glavni likovi, Okonkwo, Obi i Ezeulu, okrenuti su prošlosti. Prošlost njima upravlja. Oni se uzdižu, a zatim padaju: Okonkwo umire isto tako bijedno kao njegov otac, Obi završava u zatvoru, Ezeulu poludi. Čovjek izlazi iz ništavila, uzdiže se, a zatim ponovno pada u ništavilo. Time se točka polaska spaja s točkom povratka, te je cikličko kretanje u potpunosti izvedeno.

U prikazivanju tradicionalnog života, afrički romanopisci često koriste, da se poslužimo Mbitijevom terminologijom, „kalendar prirodnih fenomena”, odnosno indikatore prirodnog vremena kao što su izlazak i zalazak sunca, prvi i drugi pijetlov kukurijek, mjesec ili duljina sjene.

U *Konkubini* Elechi Amadija „Ihuoma se živo sjećala kako joj je, kad je bila mala, majka običavala reći, nakon dnevnog rada u polju, „Pogledaj sunce, dijete moje. Moramo se požuriti kući prije nego ono stigne u Chiolu.” — (str. 19).

Mjesec je pun kad ostaje na nebu do jutra, a jutro najavljuje pijetlov kukurijek. Spoj dva događaja predstavljen je utrkom mjeseca i pijetla, što pokazuje i slijedeći dijalog iz *Konkubine*:

— Je li pijetao već dostigao mjesec?

— Sumnjam. Bdio sam prošle noći. Mjesec se sakrio prije nego što je pijetao zakukurijekao.

— Za dan-dva, mislim da će ga pijetao stići.
— (str. 110).

Achebe u romanima iz tradicionalnog života veoma često koristi ove indikatore vremena za analizu likova. Glavni lik romana *Sve se ruši*, Okonkwo, „radi cijeli dan na svojim poljima od pijetlovog kukurijeka do odlaska kokoši na počinak”, što pokazuje njegovu marljivost i još više ističe razliku između Okonkwa i njegova oca Unoke koji je bio „lijen i nesmotren... ukoliko bi mu nešto novca došlo u ruke, a to je bilo rijetko, odmah bi kupovao tikvice palmina vina, zvao susjede i upriličio svetkovinu...”

I ritam poljoprivrednih radova važan je označitelj vremena. Amadi to iskorištava u *Konkubini* u određivanju Ihuominih godina: „Bilo je lako izračunati njene godine. Svako polje na posjedu obrađivalo se jednom u sedam godina. Komad zemlje koji je njen otac obrađivao one godine kada se ona rodila, bio je prošle godine obrađen po četvrti put. Prema tome, ona je imala upravo oko 22 godine.” — (str. 14).

Uz ritam poljoprivrednih radova, i ceremonije i festivali označuju ciklički karakter vremena. Festivali se obično odvijaju u suhom razdoblju, a njihovu snagu i utjecaj na svakodnevni život analizirao je Achebe u romanima *Sve se ruši* i *Božja strijela*.

U romanu *Sve se ruši* selo žrtvuje dječaka Ike-mefunu i predaje ga selu glavnog junaka, Okonkwa, da bi izbjeglo rat i prolijevanje krvi. Dječak stiže u vrijeme svetog tjedna mifa, koji označava razdoblje neposredno pred novu poljoprivrednu godinu. Okonkwo prekrši mir, jer istuče ženu. On dobiva zadatak da preuzme brigu oko dječaka. Nakon tri godine, bogovi određuju da Ikemefuna mora umrijeti. Okonkwo koji se uvijek bojao da će ga selo proglasiti slabicom kao što je bio njegov otac, izvršava zapovijed bogova, a to se ponovno događa u razdoblju festivala mira. Tako je Okonkwo dva puta prekinuo tjedan mira što će najaviti raspad starih društvenih odnosa i običaja.

U *Božjoj strijeli* vrijeme ima još značajniju ulogu. O festivalu nove godine zavisi život plemena: „Ova svečanost je bila kraj stare godine i početak nove. Prije nje čovjek je mogao iskopati nekoliko jamova oko svoje kuće da bi očuvao svoju obitelj od gladi, ali nitko ne bi počinjao žetvu na velikim poljima. U svakom slučaju nijedan ugledan čovjek ne bi okusio novi jam, bilo kojeg podrijetla, prije svetkovine. Ona je podsjećala šest sela na njihovo udruživanje u davnim vremenima i njihov stalni dug Ulu-u, koji ih je spasio od pustošenja Abama. Na svakoj se svečanosti Novog jama ponovno odigravalo udruživanje sela i svaki odrasli muškarac u Umuaru je donio poveliki jam za sadnju do žrtvenika Ulua i stavio ga na hrpu svog sela, pošto je njim kružio oko glave; tada je uzeo komad krede što je ležao kraj hrpe i obilježio svoje lice. Po tim hrpama starješine su znale broj muškaraca u svakom selu... Od tih jamova je također Ezeulu izabirao trinaest s kojima će računati novu godinu.” — (str. 253).

Trinaest jamova označava trinaest lunarnih mjeseci u godini. Plemenski starješina i svećenik Ezeulu najavljuje pojavu svakog novog mjeseca i objavljuje Festival novog jama koji se održava svakog trinaestog mjeseca. Međutim, ogorčen i ljut na vlastiti narod, Ezeulu ne želi održati žetvene svečanosti i blagosloviti žetvu jama. Klan ga moli: „Četiri su dana otkako se novi mjesec pojavio na nebu; već je postao velik. A ti nas još nisi sazvaio da nam kažeš dan Svečanosti novog jama... Po našem računu... sadašnji mjesec je dvanaesti od posljednje svečanosti.” — (str. 255). Ezeulu ostaje kod svog stava, te su ljudi izbezumljeni i u pro-

cjepu: boje se da će izgubiti žetvu, što znači glad, ali istodobno osjećaju strah pred grdnjom bogova i predaka. Kraj Ezeulua, koji ostavljen od svih, poludi, moguće je spoznati u svoj njevovnoj tragičnosti kada se pronikne u važnost festivala kao označitelja cikličkog kretanja vremena.

Na početku smo naglasili da je vrijeme označeno događajem, te da su pojmovi kao npr. osvajanje ili ekspedicija, sinonimi za vrijeme. Tako je u oba Achebeova romana, dolazak britanske administracije primljen kao događaj koji će označiti novo vrijeme, nastajanje jednog novog poretka.

Tradicionalna imaginacija prihvaća i razumije realnost svijeta duhova, bogova i predaka, kao i magične veze koje ujedinjuju sva bića. Njen svijet obuhvaća i vidljivi i nevidljivi svijet, svijet prirode i natprirodnog, svijet živih i mrtvih, kao STVARNOST. U njemu biljke, životinje, živi i mrtvi ljudi jednako realno koegzistiraju. I vrijeme može postojati samo kao stvarno, aktualno, čvrsto vezano uz prirodne fenomene i njihov ritam.

Dosad smo se osvrnuli na roman tradicionalnog određenja, u kojem dolazi do izražaja poimanje vremena imanentno tradicionalnom afričkom duhu. U romanu modernog određenja, tradicionalno poimanje vremena mijenja se prema konceptu evropske misli. U urbanoj sredini vrijeme dobiva sasvim drugačije značenje. Više nije svejedno, kod zakazivanja sastanka, da li će taj sastanak biti u 5 ili u 7 sati, odnosno nije ga moguće dogovoriti prema izlasku sunca kao u tradicionalnom društvu. S razvojem administracije, industrije, trgovine, život ljudi počinje kontrolirati sat. Međutim, teško ga ljudi mogu prihvatiti, jer je njihovo poimanje vremena drugačije, živi u njima i spontano se odupire kontrolnom mehanizmu sata.

U analizi romana modernog određenja zapaža se čvrsta veza između prošlosti i sadašnjosti. Prošlost i sadašnjost se isprepliću, a budućnost je još uvijek nešto nejasno, neodređeno. U romanu *Tumači Wolea Soyinke*, karakteri se projiciraju u prošlosti, a prošlost i sadašnjost se bez posebne naznačenosti miješaju. Svijet jednog od glavnih likova, Egboa, jest moderan svijet, ali je prošlost još uvijek velik dio njega samoga. Egbo je razapet između „nove” Afrike uzavrelog grada u kojem živi, i „stare” Afrike svog zanemarenog nasljeđa. On je izraziti predstavnik društva koje je u previranju i pod najrazličitijim utjecajima, te se zato može dogoditi da Egbo iznosi tezu inkompatibilnu afričkom poimanju vremena:

„Trebala bi (prošlost) biti mrtva. Ne mislim samo na tjelesno nestajanje. Ne, ono na što se pozivam, postojeći je fosil unutar društva, usahle grane na živom drvetu, mrtve žile na trupcu. Kad ljudi umru u jednom ili drugom smislu, ne bi trebalo biti važno što su nam značili. Oni duguju živima obavezu da budu zaboravljeni, brzo i korisno. Vjerujte mi, mrtvi ne bi trebali imati lica.” — (str. 121).

Egbo niječe odnos predak-potomak, zahtijeva da prošlost više ne bude prisutna u sadašnjosti. Međutim, ovaj se „tumač” na kraju romana nalazi u istom položaju kao na početku. Ništa se nije riješilo: preispitivanja i tumačenja mogu opet poteći od početka. Točka polaska sastaje se s točkom povratka, te uprkos Egboovom negiranju, cikličko kretanje vremena još je jednom ispunjeno.

Što znači primjena evropske koncepcije vremena na jedan drugačiji kontekst, drugačiji način mišljenja i vjerovanja, drugačije običaje, na duhovit način iznio je Okot p'Bitek u *Pjesmi Lawine*. Ocola iritira njegova „primitivna” žena: ona ne zna čitati, pisati, odijeva se kao „divljakinja”. Sve ga to smeta, jer je on, Ocol, „moderan”, „napredan”, čovjek koji živi na „evropski način”. Kroz suprotnosti i neslaganja o onom što je lijepo, dobro za jelo, čisto ili prljavo, ocrtava se mnogo dublja suprotnost između dva sistema misli, dva pogleda na svijet:

*Vrijeme je postalo
Gospodar mog muža ...
Ocol je donio kući
Veliki sat
Ide tik-tak-tik-tak
i zvoni.*

*Prvo ga navije
A sat ide!
Nikad ga nisam dotakla.
Bojim se da ga navijem!*

*Pitam se što pravi
Buku u njemu!
I što ga pokreće!*

*Na licu sata
Su natpisi
A njegovu veliko udo
Mlatara dolje.
Ide tamo-amo
Kao voće
U oluji.*

*Ne znam.
Koliko je sati
Jer ne znam
Brojeve.*

Za mene je sat
Izvor ponosa
Krasan je za oko
A kad dođu gosti
Zadivljuje ih!

*

*Vrijeme je postalo
Gospodar mog muža*
Ono je muž moga muža.
Muž moj trči s mjesta na mjesto
Kao mali dječak
Juri nedostojanstveno.

.
Slušaj,
Moj mužu,
Po shvaćanju naroda Acoli
Vrijeme nije glupo podijeljeno
Na sekunde i minute,
Ono ne otječe
Kao pivo iz lonca
Što se srće
Dok se ne popije.

Ne naliči
Na prosen hljeb
Okružen gladnim mladićima
Iz lova;
Ne gubi se
Kao povrće u jelu.

Lijeni je mladić ukoren,
Lijena djevojka udarena,
Lijena žena istučena,
Lijeni čovjek ismijan,
*Ne zato što gube vrijeme
Već stoga što samo uništavaju
A ništa ne stvaraju.*

Vrijeme nije puko trajanje koje protiče bez obzira da li čovjek radio ili ne, da li se nešto zbivalo ili ne, već je vrijeme određeno ljudskom djelatnošću. Početak i kraj vremena obilježava početak i kraj LJUDSKOG ČINA.

BIBLIOGRAFIJA

- KAGAME, Alexis: *La Philosophie Bantu comparée*, Présence Africaine, Paris, 1976.
- MBITI, John S.: *African Religions and Philosophy*, Heinemann, London, 1969.
- PARRINDER, Geoffrey: *Religion in Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1969.
- Les cultures et le temps*, Payot/UNESCO, Paris, 1975.
- AČEBE, Činua: *Božja strela*, Prosveta, Beograd, 1977.

BISERKA CVJETIČANIN

ACHEBE, Chinua: *No Longer at Ease*, Heinemann, London, 1960.

ACHEBE, Chinua: *Things Fall Apart*, Heinemann, London, 1958.

AMADI, Elechi: *The Concubine*, Heinemann, London, 1966.

P'BITEK, Okot: *Song of Lawino*, East African Publishing House, Nairobi, 1966.

SOYINKA, Wole: *The Interpreters*, Andre Deutsch, London, 1965.

